

BARBARA WEJNERT

MIEJSCE BADAŃ SOCJOGRAFICZNYCH W SOCJOLOGII

Socjografia jest obecnie coraz rzadziej podejmowanym sposobem badań i analiz, chociaż w przeszłości dzięki niej właśnie powstało wiele cennych opracowań socjologicznych. Ze względu na brak tego typu badań, termin ten ulega zapomnieniu, a niekiedy wypacza się jego znaczenie uznając wspomniany sposób analizy za nienaukowy. Chciałabym tu przypomnieć znaczenie i wskazać na użyteczność badań socjograficznych we współczesnej socjologii. Jednoznaczne określenie założeń i celów badań socjograficznych napotyka trudności ze względu na wielkość i różnorodność interpretacji tego terminu. Dotychczasowe stanowiska w tej sprawie można by następująco streścić i poklasyfikować:

1) socjografia jest jedynie czystym opisem faktów, wyraźnie oddzielonym od wyjaśniania i interpretacji (np. określenie tego sposobu badań zaproponowane przez twórcę tego słowa w 1913 r. R. Steinmetza¹, lub A. Podgóreckiego²);

2) analizy socjograficzne nie stanowią teorii, ale są materiałem pomocniczym w jej tworzeniu, są czynnikiem naukowego zaznajamiania się ze strukturą społeczną konkretnych grup i kręgów etnicznych, narodowych i cywilizacyjnych (np. koncepcje F. Tönnies'a³, P. Rybickiego⁴, W. Mrozek⁵);

3) socjografia stanowi wyczerpujący opis badanej społeczności, bazujący i wywodzący się z teorii socjologii. Analiza pozbawiona założeń teoretycznych nie byłaby socjografią, lecz opisem publicystycznym (np. poglądy Z. Dulczewskiego⁶, W. Mrozek⁷);

¹ R. Steinmetz za: P. Jaccard, *Introduction aux Sciences Sociales. La Sociographie*, Toulouse 1971, s. 34.

² A. Podgórecki, *Pięć funkcji socjologii*, Studia Socjologiczne 1966, nr 3, s. 227-243.

³ *Encyclopedia of the Social Science*, t. 15, 16, New York 1979.

⁴ P. Rybicki, *O badaniu socjograficznym Śląska*, Katowice 1938, s. 11.

⁵ W. Mrozek, *Stan i potrzeby badań socjograficznych w województwie katowickim*, Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego 1960, nr 15.

⁶ Z. Dulczewski, *Organizacja badań socjograficznych na Ziemiach Zachodnich*, Przegląd Zachodni 1958, nr 1, s. 225.

⁷ W. Mrozek, *Stan i potrzeby*.

- 4) socjografia ma charakter utylitarny, umożliwiającą:
- dostrzeganie i zapobieganie ewentualnym konfliktom społecznym,
  - rozwiązywanie problemów społecznych,
  - sprawne funkcjonowanie zindustrializowanego i zurbanizowanego społeczeństwa.

Takie stanowisko reprezentował np. R. Aron⁸;

5) socjografia jest nauką opisową, analizującą współczesne, a nie dawne życie społeczne. Tym różni się od etnografii, opisującej życie społeczeństw prymitywnych, że bada życie społeczeństw wysoko rozwiniętych (np. koncepcje A. Cu villier'a⁹, P. Jaccard'a¹⁰).

Powyższą typologię przeprowadziłam ze względu na potrzebę zaznaczenia faktu różnorodności ujmowania zagadnienia socjografii w literaturze. Trzeba jednak wspomnieć, że wiele stanowisk, oprócz priorytetowego założenia (na podstawie którego zaliczyłam je do danej grupy definicji), zawiera również założenia dodatkowe. Dzięki tym założeniom możemy mówić jedynie teoretycznie o istnieniu typów „czystych” definicji, a faktycznie jedne określenia socjografii zawierają niekiedy elementy również z innych typów. Zdaniem autorów tych koncepcji, wspomniane elementy odgrywają jednak mniejszą rolę.

Posługując się przykładami uwzględnionymi w powyższym rozróżnieniu, chciałabym przedstawić kilka koncepcji socjografii.

Jednym z pierwszych badaczy, który zainteresował się zagadnieniem socjografii, był F. Tönnies. Badacz ten stwierdził, że socjografia jest jedną z trzech równouprawnionych dziedzin socjologii — obok socjologii czystej czy teoretycznej i socjologii stosowanej¹¹. F. Tönnies występował przeciwko wąskiemu pojmowaniu socjologii empirycznej, jako zwykłego zbierania danych. Za najważniejszą technikę badań uznał systematyczną obserwację, uwzględniającą studia przypadków, opisy jakościowe oraz wykorzystywanie w opisach danych statystycznych. Podstawą do dokonywania uogólnień i wyciągania wniosków są, zdaniem tego autora, systematycznie zebrane informacje¹². W związku z tym teoretyczne rozważania i propozycje rozwiązania problemów społecznych, które są zawarte w jego studiach, opierał na wszechstronnym opisie zjawisk społecznych. Badania F. Tönniesa i projekty opartych na nich reform dotyczyły głównie stanu Schleswig-Holstein, w którym mieszkał. Prace te stanowią obszernie monografie na temat posiadania, struktury rolnej, samobójstw, przestępstw i procesów ludnościowych. Jak podaje R. Heber-

⁸ R. Aron, *Société Moderne et Sociologie*, za: J. Ziółkowski, *Sociologia socjologii*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1976, z. 1, s. 143 -153.

⁹ A. Cu villier, *Manuel de Sociologie*, Paris 1950, s. 252 - 254.

¹⁰ J. Jaccard, *Introduction*, s. 34.

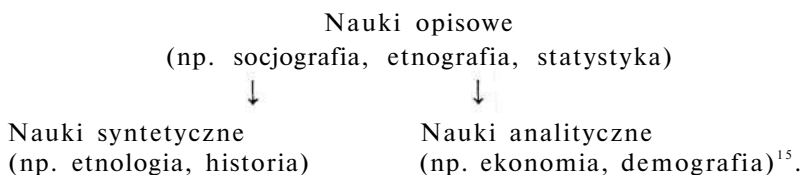
¹¹ *Encyclopedia*, t. 16, s. 101.

¹² *Ibidem*.

le¹³, mimo że „wiele metod niemieckiego badacza można by uznać za błędne, jednakże niewątpliwie obudził on entuzjazm do obserwacji socjograficznej i do socjografii”.

Ciekawe stanowisko przy określeniu socjografii, reprezentuje P. Jaccard. Zaliczył on socjografię do nauk opisowych, społecznych. Do tego typu nauk zaliczył również etnografię i statystykę. Nauki te posługują się, zdaniem P. Jaccard'a, tymi samymi metodami badań. Nauki opisowe odgrywają dużą rolę w procesie tworzenia teorii. Stanowią ponadto „podstawę i punkt wyjścia w rozwoju nauk syntetycznych i analitycznych”¹⁴.

P. Jaccard dokonał następującego podziału nauk:

Zdaniem tego autora, socjografia stanowi studium opisowe rzeczywistości społecznej. W badaniach tego typu dąży się do opisu opierając się głównie na bezpośredniej obserwacji.

Autorem traktującym socjografię jako czysty opis faktów jest A. Podgórecki. Socjografia, którą nazywa on również diagnostyką społeczną, dąży do zebrania danych w sposób intersubiektywnie sprawdzalny i systematyczny. „Opis uzyskany systematycznie — twierdzi A. Podgórecki — daje wyzwoloną od ograniczeń indywidualnych spojrzeń na świat, lustrację danej dziedziny życia”¹⁶. A. Podgórecki wyróżnił pięć funkcji, które spełnia socjologia. Jedną z tych funkcji jest socjografia (obok funkcji apologetycznej, demaskatorskiej, teoretycznej, socjotechnicznej). Dla A. Podgóreckiego socjografia jest więc funkcją socjologii¹⁷.

Zagadnieniem socjografii zainteresował się również P. Rybicki, gdy rozpoczął pod koniec lat trzydziestych badania na Śląsku. P. Rybicki kontynuował te badania po zakończeniu drugiej wojny światowej w ramach Zakładu Socjografii Instytutu Śląskiego oraz w założonym przez siebie Zakładzie Socjografii Śląska przy Katedrze Socjologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Analizował problemy rodzin robotniczych na Gór-

¹³ R. Heberle, *Tönnies Ferdinand*, w: *Encyklopedia*, t. 16, s. 98.

¹⁴ P. Jaccard, *Introduction*, s. 36.

¹⁵ *Ibidem*, s. 34.

¹⁶ A. Podgórecki, *Pięć funkcji socjologii*, s. 229..

¹⁷ *Ibidem*.

nym Śląsku, akcję przesiedleńczą na ziemiach odzyskanych, weryfikację ludności polskiej na Opolszczyźnie. P. Rybicki określając przedmiot i charakter badań socjograficznych stwierdził, że dotyczą one współczesnego życia społecznego, bezpośrednio obserwowanego przez badacza. W praktyce opis redukuje się do omówienia konkretnych ugrupowań społecznych, np. zawodowych, lokalnych. Zdaniem P. Rybickiego w opisie socjograficznym należy uwzględnić:

- strukturę społeczną badanej grupy,
- spełniane przez nią funkcje (gospodarcze, kulturalne, religijne itp.),
- łączność grupy i czynniki ją utrzymujące,
- stosunki międzyludzkie w grupie¹⁸.

Celem analizy socjograficznej jest nie tylko zewnętrzny opis faktów, lecz dostrzeżenie wewnętrznej strony badanych zjawisk, sfery wyobrażeń i motywów, które decydują o sposobie postępowania jednostek. Badacz winien „wydobywać zjawisko ze splotu współzależności społecznych, musi je jednak widzieć i rozumieć w tym splocie”¹⁹. Opis taki, jak stwierdza P. Rybicki, jest materiałem pomocniczym w tworzeniu teorii²⁰.

Obszernie na temat socjografii wypowiedział się Z. Dulczewski, który prowadził pod koniec lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych badania terenowe na Ziemiach Odzyskanych. Z. Dulczewski w 1956 r. w ramach Instytutu Zachodniego w Poznaniu utworzył Sekcję Socjografii. Sekcja ta została następnie przekształcona w Zakład Socjografii Instytutu Zachodniego w Poznaniu. W ramach Sekcji i Zakładu Socjografii prowadzono badania wśród ludności zamieszkującej na Ziemiach Zachodnich. Badania terenowe poprzedził konkurs na Pamiętnik Osadnika Ziem Odzyskanych ogłoszony przez Sekcję Socjografii Instytutu Zachodniego w Poznaniu²¹. Konkurs spotkał się z dużym zainteresowaniem. Jego rezultatem była książka zawierająca najciekawsze pamiętniki²² oraz inne utwory, które pisano na podstawie pamiętników (np. jednoaktówki teatralne i telewizyjne). Organizatorzy konkursu i redaktorzy książki, w której opublikowane zostały pamiętniki, otrzymali nagrodę miesięcznika „Odra”. Bogaty materiał zawarty w pracach konkursowych (ogółem przysłano na konkurs około 200 pamiętników i 600 listów, z których niektóre były krótkimi pamiętnikami) spowodował rozpoczęcie badań socjograficznych na terenie Ziem Odzyskanych.

Badania socjograficzne polegały na osobistej obserwacji i uczestnic-

¹⁸ P. Rybicki, *O badaniu socjograficznym*, s. 11.

¹⁹ Ibidem, s. 13.

²⁰ P. Rybicki, *Struktura społecznego świata*, Warszawa 1979, s. 21 - 28.

²¹ Z. Dulczewski, *Pamiętniki osadników jako materiały naukowe do historii i socjografii osadnictwa na Ziemiach Odzyskanych*, Przegląd Zachodni 1957, nr 5 - 6, s. 204- 210.

²² *Pamiętniki osadników Ziem Odzyskanych*, Poznań 1963, s. 726.

twie badaczy w życiu konkretnych społeczności lokalnych. Efektem Współpracy badaczy z mieszkańcami badanych miejscowości były (oprócz zebranego materiału empirycznego) opracowania informatorów na temat analizowanego terenu (np. współautorstwo badaczy w wydawanych przewodnikach turystycznych²³).

Badania terenowe na obszarze Ziemi Odzyskanych zamierzano powtarzać cyklicznie, co dziesięć lat; w ten sposób materiał porównawczy przydatny był w analizie przeobrażeń zachodzących na tym obszarze. Faktycznie przeprowadzono badania pod koniec lat pięćdziesiątych i pod koniec lat sześćdziesiątych.

Z. Dulczewski, jako kierownik Zakładu Socjografii i organizator powyższych badań, określił założenia i zadania badań socjograficznych na Ziemach Zachodnich. Uznał, że socjografia polega na wszechstronnym, Wyczerpującym opisie danej zbiorowości, który może stanowić materiał pomocniczy przy tworzeniu teorii. Badania socjograficzne — zdaniem Z. Dulczewskiego — prowadzone na Ziemach Zachodnich powinny przebiegać zgodnie z następującymi zasadami:

1) badania socjograficzne to intensywne, wyczerpujący opis badanej zbiorowości społecznej;

2) dzięki indywidualnej pracy terenowej badacza uzyskiwany jest materiał badawczy;

3) kryterium doboru terenu badań jest występujące lub nie występujące na danym obszarze zjawisko, które interesuje badacza. Kierowanie się innymi względami może zafałszować właściwy obraz zbiorowości;

4) zbieranie danych opiera się na obserwacji wzbogaconej wywiadaniami. Pozostałe techniki badań są technikami pomocniczymi;

5) materiał pomocniczy (np. badania ankietowe lub analizy statystyczne) stosuje się w celu uzupełnienia badań, względnie w celach porównawczych;

6) celem jest intensywne badanie grupy, czy jednej zbiorowości, przy rezygnacji z badań ekstensywnych;

7) analiza socjograficzna powstaje na bazie teorii socjologicznej²⁴.

W przeszłości najczęściej badacze stosowali socjografię przy analizie obrazu statystycznego zbiorowości czy grupy. Uwzględniono wówczas różne aspekty badanego zjawiska. Tak przynajmniej stosowano socjologię opisową w standardowych badaniach nad społecznościami lokalnymi prowadzonymi w Stanach Zjednoczonych. Jednakże niektórzy polscy bada-

²³ Przewodnik po Pszczewie i okolicy, którego współautorem był Z. Dulczewski; Z. Dulczewski, *Pszczew. Procesy autochtonizacji*, w: *Społeczeństwo Ziemi Zachodnich*, pod red. Z. Dulczewskiego Poznań 1971, s. 259.

²⁴ Z. Dulczewski, *Organizacja badań socjograficznych*, s. 226.

cze (np. P. Rybicki, Z. Dulczewski) nie zawężali socjografii do analizy społeczności i zjawisk stabilnych. Posługując się socjografią badano również procesy zmian społecznych (np. proces migracji).

Z. Dulczewski wyodrębnił dwa rodzaje obrazu społeczeństwa uzyskane dzięki zastosowaniu socjografii:

1) obraz statyczny, przedstawiający daną zbiorowość na obecnym etapie jej rozwoju społecznego;

2) obraz dynamiczny, przedstawiający zbiorowość w jej historycznym rozwoju. Tego typu obraz dostarczają badania socjograficzne prowadzone cyklicznie²⁵.

Zdaniem Z. Dulczewskiego, badania socjograficzne służą do opracowań monograficznych, do szczegółowego opisu konkretnych grup lub zbiorowości społecznych²⁶.

Przedstawiłam kilka wybranych koncepcji socjografii. Cechą wspólną różnych interpretacji badań socjograficznych jest to, że prowadzą one do wszechstronnego opisu opartego na bezpośredniej obserwacji. Jest to studium opisowe rzeczywistości społecznej, przyrównane przez P. Jaccard'a do „rodzaju fotografii ważnych aspektów życia społecznego”²⁷. Podstawową techniką w badaniach socjograficznych, zdaniem większości badaczy, jest bezpośrednia obserwacja uzupełniona wywiadami środowiskowymi i ankietami przeprowadzanymi w dużej mierze osobiście przez osobę prowadzącą obserwację. Pomocniczo w badaniach socjograficznych wykorzystuje się dane urzędowe i statystyczne.

O znaczeniu i wartości tak rozumianych badań socjograficznych świadczy fakt, że na podstawie zebranych tą drogą materiałów i przeprowadzonych na ich bazie analiz powstało wiele cennych prac. Należą do nich np.: analiza rozwoju przeciętnego średniego miasta amerykańskiego opracowana przez małżonków Lynd²⁸, studium W. Whyte'a opisujące życie uliczników we włoskiej dzielnicy nędzy²⁹, opracowanie socjograficzne życia osadników na Ziemiach Odzyskanych w Polsce po drugiej wojnie światowej przygotowane pod kierunkiem Z. Dulczewskiego³⁰, analiz problemów ludności Śląska i Opolszczyzny opracowane przez Zakład Socjografii Instytutu Śląskiego pod kierunkiem P. Rybickiego³¹.

Ponadto na podstawie przeprowadzonych studiów terenowych, zbliżonych pod wieloma względami do badań socjograficznych, powstały niektóre ważne polskie monografie. Myślę tu o dawniejszych monografiach

²⁵ Ibidem, s. 229.

²⁶ Ibidem, s. 227.

²⁷ P. Jaccard, *Introduction*, s. 35.

²⁸ R. H. Lynd, *Middletown in Transition*, New York 1937.

²⁹ W. Whyte, *Street Corner Society*, University of Chicago 1913.

³⁰ *Pamiętniki osadników Ziemi Odzyskanych*, Poznań 1963.

³¹ P. Rybicki, *O badaniu socjograficznym*.

wsi pióra F. Bujaka³², pracy J. Chałasińskiego *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kopalnia” na Górnym Śląsku*³³, studium Z. T. Wierzbickiego *Żmiąca w pół wieku później*³⁴.

Powstałe w przeszłości opracowania, których kilka wymieniłam, nasywają refleksję, czy nie warto byłoby powrócić do dobrej tradycji wszechstronnych badań terenowych, opartych na jakościowych technikach zbierania danych. Należy zastanowić się, czy nie byłoby słuszne wykorzystanie tego sposobu badań przy analizach współczesnych problemów społecznych. Tym bardziej, że — jak podaje M. Mauss — „kierujemy się zawsze zasadą doskonałości nauk opisowych”³⁵.

Ze względu na istniejący podział w nauce na analizy opisujące, związane bezpośrednio z materiałem empirycznym, oraz nauki teoretyczne, których celem jest wyjaśnianie zjawisk, socjografia w tym kontekście jest opisem. Jest to opis — jak uzasadniał P. Jaccard — „w punkcie początkowym studiów nad społeczeństwem”³⁶. Oparty jest na założeniach teoretycznych i stanowi analizę jakościową.

W naukach społecznych występuje obecnie przewaga analiz statystycznych, ilościowych. Znaczenie badań statystycznych dla analiz socjologicznych jest niepodważalne. Jednakże bezpośrednie obcowanie badacza z przedmiotem badań, osobiste poznawanie środowiska i ludzi, jakościowa analiza zebranego materiału, umożliwiają dotarcie do spraw, które ze względu na ich charakter (intymność lub drażliwość) niechętnie poruszane są przez respondentów w badaniach masowych.

Badania ilościowe przydatne są szczególnie wówczas, gdy przedmiotem badań są tzw. obiektywne aspekty rzeczywistości społecznej. Posługiwanie się technikami statystycznymi w analizach tzw. subiektywnych aspektów rzeczywistości społecznej, względnie obiektywno-subiektywnych (np. motywów działań, nieformalnych struktur, faktycznie reprezentowanych wartości), nasuwa pewne trudności. Trudności te występują wtedy, gdy ma być uwzględniony w badaniach współczynnik humanistyczny, w badaniach ilościowych nie zawsze bowiem można uchwycić treści, które podmiot nadaje swoim działaniom. Ze względu na występującą wieloznaczność działań ludzkich (o czym wspominał np. M. Weber³⁷), motywów działań, ich znaczenie niełatwo poddać analizie stosując głównie lub wyłącznie ilościowy sposób badań. Dlatego możemy mówić o stałej, niezmiennej ważności w nauce badań typu socjograficznego.

³² F. Bujak, *Żmiąca. Wieś powiatu limanowskiego*, Kraków 1903.

³³ J. Chałasiński, *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kopalnia” na Górnym Śląsku*, Przegląd Socjologiczny 1935, t. III, zes. 1-2, s. 138.

³⁴ Z. T. Wierzbicki, *Żmiąca w pół wieku później*, Wrocław 1963.

³⁵ Za: P. Jaccard, *Introduction*, s. 35; zob. również: M. Mauss, *Socjologia i antropologia*, Warszawa 1973.

³⁶ Ibidem.

³⁷ M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 1, za: J. Szczepański, *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*, Warszawa 1969, s. 335 - 340.

THE PLACE OF SOCIOGRAPHICAL STUDIES IN SOCIOLOGY

Summary

Sociography is a term which has partly fallen into oblivion. At the same time sociography is a less and less frequently used method of study. Despite many different and detailed interpretations of the assumptions of sociography, one may generally say that it is a comprehensive analysis of a chosen phenomenon of social reality. It is based mostly on qualitative techniques of collecting data.

In the past, many valuable sociological works were based on sociography. It seems that it would be worthwhile to return to the good tradition of comprehensive field studies founded on qualitative techniques of collecting data. It is my opinion that the sociographical studies are of constant importance for science.